

Улуу “Манас” эпосунун улуттук жана жалпы адамзаттык асыл нарктары

Эгерде эпостун улуттук маани – маңызына келсек, эл турмушунун энциклопедиясы - «Манаста» эмне ыйык, эмне улук, эң бийик асыл дөөлөт эмине? деген суроо туулат.

«Манастын» эң ыйык идея, дөөлөтү – Ата Журттун азаттыгы, эркиндиги, көз карандысыздыгы философиясы («**Алты сан аман турганда, ыйык кыргыз жеримди, душмандын буту баскыча, асыл кыргыз элимди, тебелетип бөтөнгө, кор кылып карап жаткыча, туулбай туна чөгөйүн, тирүү жүрбөй өлөйүн!**») – Манас баатырдын антынан). «Манаста» дагы эмне ыйык? Улут биримдиги, калайык журттун бекем баш кошкондугу, бөлүнбөстүгү - ыйык дөөлөт («**Кулалы жыйып куш кылдым, курама жыйып журт кылдым**») - Манас, «**Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп бөлөк элге кеп кетет**» - Бакай, «**Өлсөк бир чуңкурда, тирүү болсок бир дөбөдө бололу**» - Акбалта). «Манаста» эмне улук? Ата Журт үчүн, эл үчүн кара жанын карч урган, каруусун казык, башын токмок кылган мекенчилдик, керек болсо кайран жанды курман чалуу идеясы улук («**Калкым кыргыз сен үчүн, курман болуп кетейин**») - Манас). Мекендин, бир боор журттун көйгөйүн ойлоп толгонгон, Ата конуштун тагдыры деп асанкайгыланган атуулдук күжүрмөн рух, жалындаган жарандык жигер-демилге улук («**Үзүлгөндү улайлы, чачылганды жыйнайлы, жоголгон жокту табалы, журт айласын кылалы**») - Кошой). Элдин ар намысын ойлогон, өзүнүн беделин жерге түшүрбөгөн жигиттин, уулдун, эрдин намыскөйлүгү улук («**Жоого намыс бергиче, ажалым жетсе өлөйүн**») - Манас, «**Калкы тыргоот, манжууга кантип сурак беребиз, кол куушуруп, баш ийбей, койгулашып өлөбүз**» - Акбалта. Элдин намысы деп сексендеги Кошойдун Жолой менен күрөшкө чыгышын эске түшүрөлү). «Манаста» мекендин чегин күн-түн күзөтүү, эл-жерин сак-сактап кайтаруу, мамлекеттүүлүктү коргоо жана чыңдоо идеясы ыйык («**Артыкча башым барында, айлымды кантип берейин**») - Акбалта. «**Кыргыздын жерин жердөөнү, Алооке сага ким койду, атамдын жерин жердөөнү, ант ургур сага ким койду?**» - Манас. «**Элинди түгөл башкарып, өз алдыңча болгондо, кыр-кырда кыргыз элине, кызыккан жандар дагы бар, кысталактын баары бар, ошого моюн бербеске, ок өтпөгөн тон камда, ок жетпеген ат камда**» - Кошойдун Манаска кеңеши). «Манаста» бакубат жашоо үчүн күн тынымын билбеген, түн уйкусун көрбөгөн, ак эмгек, адал мээнет ыйык («**Эмгек кыл, балдар, эмгек кыл, акынды эмгек кайырат, арыганың семирет, ачкан курсак тоюнат, алтындын кенин казалы, кетмендеп жерди оёлу**») - Акбалта. Бала Манастын койчу Ошпурдун колунда тарбияланышын эске салалы). Жетимиш түрлүү тил билүү өнөрү – дөөлөт (Жетимиш түрлүү эл көргөн, жетимиш түрлүү тил билген Ажыбайдын өнөрү). Ала-Тоого болгон ашып-ташкан сүйүү - кымбат кенч («**Жер соорусу турбайбы, жердеген адам тунбайбы, береке экен, бел экен, пенде көрчү жер экен, жердеген адам бай болор, түгөнбөс ырыс кен экен**») - Манас). Кылымдарды аралап, илгертен келаткан ата-баба салты ыйык («**Көкөтөйдүн ашы**» жана андагы элдик каада-салттар жана спорттук оюндар). Караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан көрөгөчтүк, акылмандык улук (Бакай). Коллективисттик адеп-ахлак, жан дүйнөнүн рухий сулуулугу жана марттыгы, меймандостук, чынчылдык, мекенчилдик ж.б.у.с. адамдык асылзат нарк-насил улук (Каныкей, Чыйырды, Айчүрөк, Алманбет, Чубак, Сыргак, Бакай, Кошой, Манас).

«Манас» эпосунда «өзөктөн чыккан өрткө, өздөн чыккан жатка» (абыке-көбөшчүлүк, көзкаманчылык) каршы иммунитет жана антиманкурттук рух күчтүү. “Улуу “Манас” тукумдарды, урпактарды «абыке-көбөшчүлүктөн», манкуртчулуктан,

«көзкаманчылыктан» сак болууга астыртан үндөп, жарандарда тарыхый эстутумду түптөөнүн, ага мекенчилдиктин рухун сиңирүүнүн зарылдыгын каңкуулап турат.

Этностун ички өзөгүн тепчип өткөн, ичтен чынап, чыйралтып турган дал ушул өйдөкүдөй ыйык идея-абсолюттары, руханий тиректери бар болгондугу үчүн кыргыз калкы эзелтен бери карай эл болуп жашап, тарыхтын кыйын-кезең бороон-чапкындарына алдырбай сакталып, бүгүнкү күнгө аман-эсен жетип, эгемендүүлүккө ээ болуп отурат. Ушул нарк-дөөлөттөрдүн бардыгын чогултуп туруп, биз МАНАС РУХУ дейбиз. Кылымдарды аралап “белес-белден бороондоп, беш удургуу” өтүп, Манас руху улутту аман-эсен сактаган. Манас Руханияты бүгүн да кыргыз элинин тиреги, көрөнгө – пайдубалы жана таянар тоосу.

Белгилей турган нерсе, “Манастын” көз алдыдан тизмектелип өткөн жогорудагы улуттук маанидеги идея-дөөлөттөрү, кенен караганда, улуттук да, ошону менен бирге жалпы адамзаттык да мааниге эгедер десек болот. Манас руху жер үстүндөгү ар бир калктын казынасындагы ардакталган нарк –кенчтерге окшош. Ошол үчүн ал башкаларга чоочун эмес. Ушул мааниде алганда, Чынгыз Айтматовдун төмөнкү оюн эске түшүрүү орундуу: **“Эпостун эң негизги идеясы, анын бүткүл “кан тамырын” аралап өткөн идея адамзаттын жаралышынан бери адамды аздырып-тоздуруп, кубантып-сүйүнтүп, издентип, улам алдыңкы максаттарга умтулуп, адам чаалыгып, чарчап баратканда ага канат байлап, күч берип, дем берип келген өлбөс, карыбас идея. Эпостун бүткүл көркөмдүк түзүлүшү, пафосу эң негизги бир идеяны баштан-аяк улап, өөрчүтүп-өнүктүрүп отурат, ал эркиндик идеясы, көз каранды эместиктин идеясы. “Манас” эпосунун өлбөс-өчпөстүгү, түбөлүктүүлүгү, дүйнөлүк баа жеткис маданий эстеликтердин катарынан орун алышы да, дал ушул идеялык-эстетикалык касиетине байланыштуу”.** (Ч.Айтматов. “Манас – байыркы кыргыз рухунун туу чокусу”).

“Манас” эпосу буз дүйнөлүк аренада көлөм жагынан гана бөтөнчөлөнбөстөн, ошону менен бирге, жалпы адамзаттык деңгээлдеги өзүнүн түбү терең дайрадай орошон мазмуну, оболонгон бийик ойлору, гуманисттик кенчтери менен да өзгөчөлөнөт. Сюжеттик өзөгү кечээки жоокердик замандын баш-аягы түгөнбөгөн катаал кагылыш-кармаштарына, кандуу казаттарына, каардуу окуяларына шыкалып турса да, “Манас” акылмандыкка чулганган эпос. Бириккен Улуттар Уюмунун Генералдык Ассамблеясы 1994-жылы 5-октябрда: **“Манас” эпосунун Орто Азия чөлкөмүндөгү элдерди эзелки тарыхтан бери эле бириктирүүнүн жана байланыштыруунун турмуштук негизги түйүнү экендигин, эпос адамзаттын көптөгөн идеялары менен баалуулуктарын таркатууга шарт түзөөрүн, жалпы адамзаттык мурасты байытууга, эл аралык кызматташуу жана өз ара түшүнүшүү мамилесин чындоого кошо турган салымын эске алуу менен, 1995-жылды кыргыздын улуттук “Манас” эпосунун миң жылдыгы майрамдалчу жыл деп жарыялайт”**– деп токтом чыгаргандыгын эске түшүрөлү. БУУнун Токтомунда “Манастын” мазмундук тереңдиги жана анын нарк-дөөлөттөрүнүн жалпы адамзаттык мааниси мына ушундайча баса белгиленген.

Дастандын жалпы адамзаттык мүнөздөгү идеялык кенчтеринин айрым бир аспектилерине токтоло өтүүнү кааласак, анда төмөнкүлөрдү белгилешибиз керек.

Белгилеп кете турган нерсе, “Манастын” рухий казынасынын дүйнөлүк улуу универсал идеялар менен ашташып тургандыгы. Дүйнөлүк акыл-эс тирмийип тиктеп, саргара ойлонуп отуруп тапкан универсал идеялардын бири – бул жарык дүйнөдөгү бардык нерселердин өз ара чырмалышкан байланышы, өз ара шартташкандыгы жана өз ара бири-бирине багынычтуулугу, дүйнөнүн бир дене сыяктуу бүтүндүгү, бирдиктүүлүгү жөнүндөгү философия. Биздин «Манасыбыздын» түпкүрүндө да ушундай фундаменталдык идея чөгүп жатат, ал идея эпосто активдүү аракетте турат. Элибизде тээ байыртадан: «Тиричиликтин күчү-бирдикте», «Тирилик түбү-бирдик», «Бирдик болбой тирдик болбойт» деген өндүү акылман философиянын жашап келе жаткандыгы бекеринен эмес. “Эки эрдин достугу бир белди ашырат, эки элдин достугу миң белди ашырат” – деген ой да ушул даанышмандыктын уландысы. «Манас» эпосунун түндүгүн көтөрүп

турган үлкөн идеялардын бири интернационализм, достук, биримдик идеясы дал ушундай концептуалдык дүйнө таанымдан агып чыгат. Манас баатырдын кыргызды гана эмес, түркүн уруулардын жана этносторду бириктирген “Кулаалы жыйып куш кылган, курама жыйып журт кылган” ишмердиги дал ушундай философияга негизделет. Манас дүйнөдөгү эң айкөл интернационалист каарман. Дегеле, «Манаста» адам тегине, улутуна, расасына карап эч качан бааланбайт. Манастын жандай көргөн кырк чоросунун ичинде ар түрдүү улуттардын өкүлдөрү: казак да, кыпчак да, монгол да, калмак да, кытай да бар. Эпостогу эр-азаматтардын достугу жана биримдиги биринчи иретте, чындык, калыстык, адилеттүүлүк, адамгерчилик, эл алдындагы ак кызмат, адал мээнет деген сыяктуу жалпы адамзаттык универсалдык улуу адеп-ахлак дөөлөттөрүнө негизденип турат. «Манастагы» Алманбет менен Манастын достугу жөнүндө да дал ушуну айтууга болот. Маселен, Алманбет баатыр Кытай мамлекетинин атуулу, ал чыгыштагы феодалдык деспотиянын шарттарында чындыкты, акыйкатты, адилеттүүлүктү издөөнүн ачуу драмасын жана трагедиясын баштан кечирген каарман. «Кайынды көрсөм конормун, кайышпай кайың көтөрсө, как ошо жерде болормун» - дейт Алманбет. Чындык, адилеттүүлүк кай жерде болсо, ал ошол жерде. «Башымды жөлөр паана жок, баркымды билер даана жок» - деп арман кылган Алманбет, акыры издеген идеалын Манастын айкөл дүйнөсүнөн табат. Өз кезегинде «издеп тапсам канаке, телегейи тегизди, өзүмө теңтуш эгизди», - деп ичинен тымызын Аккан досту көксөп жүргөн Манас, Алмамбеттен өзүнүн руханий эгизин көрүп, «алыскы ишти ойлогон, акылмандын бири экендигин» таанып, кучагын жайып кабыл алып, «кызыл найза желегим, кытайдан келген белегим» - деп аны менен ажырагыс дос болот.

Манас менен Алманбет көр тириликтин майда-баратынан, бытовизмден, этникалык, улуттук тосмолордон өйдө көтөрүлүп, акыл-ой маданиятынын өтө бийик чокуларына көкөлөп чыккан каармандар. Ошол рух чокусунан бири-бири менен жуурулушкан даанышман баатырлар. Манас менен Алманбеттин достугу дүйнө элдеринин өз ара диалогу, чындыкка, акыйкатка, алысты ойлогон акылман калыстыкка негизделген эл аралык ынтымагы жана достугу, биримдиги үчүн өзүнчө бир символ. Бир сөз менен айтканда, залкар «Манас» эпопеясынын дүйнөлүк мааниси, анын эч качан өлбөстүгү, улуулугу ООНдун Ассамблеясы жогоруда белгилегендей, бириктирүүнүн, байланыштыруунун, достоштуруунун философиясын тереңден насыяттап тургандыгында.

Калыстык, адилеттүүлүк, эл алдындагы парз (долг), абийир (совесть), жоопкерчилик, сөз менен иштин биримдиги, эмгекчилдик сыяктуу жалпы адамзаттык моралдык дөөлөттөрдү көтөрүп жүргөн Манас, Бакай, Алманбет, Каныкей сыяктуу каармандардын образдары кыргыз эпосунун универсалдык нравалык маанисин дагы да тастыктайт.

Ушул жерден «Манастагы» «Көкөтөйдүн ашынын» эл аралык философиясы жөнүндө да айтпай кетүүгө болбойт. Эпостун көрүнөө жаткан идеяларын гана эмес, көмүскө жаткан подтексттерин, тереңге катылган маанилик сырын, тымызын ишара кылынып, кыйытып айтылган нускаларын да окуп, чечмелей билүү зарыл.

«Көкөтөйдүн ашы» жер үстүндөгү калктардын эл аралык форумуна окшойт. Эпостун бул маанилүү бөлүгүн 1856-жылы Ысык-Көлдө биринчи болуп белгисиз жомокчунун оозунан жазып алган чыгыштын чыгаан уулу Чокан Валихановду урмат менен эскербей коё албайбыз.

Айтылуу бул ашка Бүткүл Орто Азиянын, Сибир, Алтай аймагынын түркүн калктары гана эмес, алыскы Орхондон, Монголиядан, Жапандын Сыймун аралынан, Кангайдан, Кытайдан, бер жагы Чыгыш Түркстандан, тиги жагы Индостандан, Оогандан, ары жагы Крым менен Урумдан эл чакырылат. Ашка «Ар жумушка дилгирген, алтымыш түрдүү тил билген», жайма көкүл жаш Айдар «булуттуу көктүн астынан, муундуу чөптүн үстүнөн» куштай учкан Мааникер күлүктү минип, чабармандык кылат. Каркырага «кара курттай кайнаган, кумурскадай жайнаган» түмөндөгөн түркүн калк чогулат. «Кытай журту бир түркүн, кыргыз журту бир түркүн, орус журту бир түркүн, ооган журту бир

түркүн, калмак журту бир түркүн, казак журту бир түркүн» делет Манаста. Ашка үч жүз миң боз үй тигилет. Чыныгы эпикалык масштаб деп ушуну айтыш керек.

«Көкөтөйдүн ашында» «Жамбы атуу», «Ат чабыш», «Балбан күрөш», «Эр сайыш» сыяктуу спорт оюндары ойнолот. Жамбы атууга жыйырмага жакын калктын көзгө атар мергендери катышат. Ат чабышта түркүн журттардын эки миң күлүгү жарышка салынат. Кыскасын айтканда, «Манастагы» «Көкөтөйдүн ашы» бүгүнкү замандагы дүйнөлүк олимпиаданы элестетип кетет, тагыраак айтканда, азыркы спорт оюндарынын эл аралык олимпиадасынын алгачкы прообразы өндүү. Дүйнөлүк олимпиаданын тунгуч өрнөгү эзелки кыргыз эпосунда берилген десек жаңылышпас элек.

Бирок, «Көкөтөйдүн ашынын» маани-маңызы жалгыз гана ушунда эмес. Иштин тереңдеги мааниси, тынымсыз кагылыш-кармаштар, кандуу уруштар өкүм сүргөн жоокердик доордо өз жерине түркүн тилдерде сүйлөгөн алыскы-жакынкы калайык-калктарды чогултуп, а түгүл жоолашып турган душманын да (калмак-кытай) мейманга чакырып, ак дасторкондун үстүндө мамилелешүүгө, баарлашууга реалдуу түрдө кадам таштаган, түпкүлүгүндө журттар ынтымагын көздөгөн ак калпак кыргыз элинин айкөл пейлинде жана гуманисттик умтулушунда жатат. Дагы айталы, азыркы эл аралык тынчтык жыйындарынын жана Ассамблеялардын башаты илгери эле кыргыз жергесинде түптөлгөн экен. «Көкөтөйдүн ашын» уюштурган кеңешчилердин акылман тобу «ала-тоодой эт болгон, ала көлдөй чык болгон» бул аш «акыр заман журтуна» чейин адамзат балдарына «санат-нуска» болуп калсын деген улуу мүдөөнү көздөшкөн. Чындыгында эле, «Манас» дастаны «Көкөтөйдүн ашы» аркылуу (анын айрым койнунда котур ташы бар меймандардын айынан чыр менен аяктаганына карабастан) жер үстүндөгү элдердин биригүүсүн, тынччылыктын кырдаалында алака-мамилеге өтүү глобалдык идеясын тереңден каңкуулап тургандыгы менен жалпы адамзат балдары үчүн табылгыс сабак жана баалуу нуска.

Ошондой эле, эпосубуз ашта ар түркүн элдин тилинде жар чакырган жаш Айдардын жана «жетимиш түрлүү эл көргөн, жетимиш түрлүү тил билген» Ажыбайдын образдары аркылуу калк аралык карым-катнаштар үчүн көп тилдүүлүктүн зарылдыгы жөнүндөгү философияны астыртан нускалап, өзүнүн байыркылыгына карабай, бүгүнкү дүйнөлүк интеграциялык процесстердин шарттарындагы тилдик муктаждыктардын актуалдуу идеялары менен үн алышып тургандыгы менен да кымбат деп ойлойбуз.

Кыргыздын эпопеясынын достук алака-катыш, бириктештик философиясы бүгүнкү күндө ак калпак журттун адамзаттын жалпы көчүнүн тутумундагы стабилдүү бакыбат жашоо-тирлигине бекем тирек болуп бере тургандыгын терең андап билүү биз үчүн парз. Дегеле, кыргыз элинин эпосто гана эмес, реалдуу тарыхтын өзүндө, да эл аралык байланыштарды стратегиялык орчун маселе катары эсептеп, төтөн Түштүк Сибирь, Саян –Алтай, Орто Азия, Борбордук Азия, Волга-Урал, Крым, Кавказ, Памир, Тибет, Чыгыш Түркстан, Араб, Иран элдери менен саясий жана этномаданий алака-катышта жашагандыгы чындык. Байыркы Энесайдагы кыргыз журтунун чет өлкөлөрдөгү элчиси Эрен Улугка арналган таш эстелик Сибирдин «Алтын-Көл» аттуу аймагына биздин эранын VIII кылымында тургузулган. «Эр достугу - эгиз, эл достугу-деңиз», «Айрылган эл – азаар, кошулган эл – озоор», «Досу көптү жоо албайт, акылы көптү доо албайт» аттуу макалдар кыргыздардын эл аралык алака-катыш практикасынан жаралып жарыкка келген го. Бүгүн болсо дүйнө таанылгыстай болуп өзгөрүүдө. Дүйнө көйгөйүнө айланган демографиялык "жарылуу", жер ресурстарынын азайып баратышы, экономикалык проблемалардын глобалдашуусу, ядролук согуштун коркунучу, экологиялык кыямат, эл аралык терроризм, жер бетиндеги жашоону сактап калуунун зарылдыгы калктардын, мамлекеттердин бириктешүүсүн, өз ара кол кармашкан союзун, дүйнөнү бир бүтүн нерсе катары карай билүүнү, жер планетасынан башка жер жок экендигин, бүт адамзат бир кемеде бараткандыгын терең түшүнүүнү ар бир улуттун алдына курч коюп жатат. Бүгүнкү күндөгү жаңы планетардык ойлом улуттук мүдөөлөрдү жалпы адамзаттын максат - кызыкчылыктары менен тогостуруп акыл жүгүртө билүүнү талап этет. Азыркы учур улуттук алкакка камалып, обочолонуп

жашоонун заманы эмес. «Бөлүнгөндү бөрү жейт», «Жалгыз дарак токой болбойт, жалгыз таруу ботко болбойт», «Жалгыз аттын чаңы чыкпайт, чаңы чыкса да даңкы чыкпайт» деп кыргыз акылмандыгы бекеринен эскерткен эмес. Бүгүнкү эл аралык турмуш диалогдун, толеранттуулуктун, консенсустун, акыл-эстүү компромисстин, кызматташтыктын, «товарга товар берген» (Нурмолдо) алгоолошуулардын жана тилектештиктин ийкемдүү дипломатиясына муктаж болуп отурат. Мына ушундай кырдаалда эл аралык мамилелерде диалог саясатын жүргүзүү, алыскы - жакынкы өлкөлөр менен өз ара пайдалуу жана тең укуктуу шарттарда активдүү алака-катышка өтүү, үзөңгүлөш коңшулуктун, тынчтыктын, достуктун, интернационализмдин философиясын тутунуп жашоо – Кыргызстандын коопсуздугунун жана стабилдүүлүгүнүн булагы болмокчу. Илгертен Азия менен Европанын ортосундагы көпүрө болуп келген Улуу Жибек Жолунун бүгүнкү дипломатиясы жана «Манастын» достук идеологиясы азыркы өзгөргөн дүйнөнүн татаал геосаясий кырдаалында улуттук көчтү жүгүн оодурбай, кырсыктуу бороон-чапкынга кабылtpай, кыялардан тайгылtpай, жакшылыктын түз жолу менен бакыбат келечекке алып барууга жол көрсөткөн маяк.

Мына ошентип, «Манас» эпосу озунун көркөм структурасында улуттук маанидеги жана жалпы адамзаттык масштабтагы залкар ойлорду, өлбөс-өчпөс руханий дөөлөттөрдү камтып тургандыгы менен улуу жана түбөлүктү.